

Another Guarantee from Saadi Golestan

Zahra Aghababaii Khuzani^{1✉} | Hossein Masjedi² | Leila Amini³

1. Corresponding Author: Assistant professor of Persian Language and Literature Dept, University of Payamenoor, Tehran, Iran, Email: zahrababaii@pnu.ac.ir
2. Associate professor of Persian Language and Literature Dept, University of Payamenoor, Tehran, Iran
3. M.A Student of Persian Language and Literature University of Payamenoor, Tehran, Iran

Article history: Received 18 December 2017; Received in revised form 18 January 2021; Accepted 27 January 2021

Abstract

Sa'di's words, such as the paper, have gone hand in hand with This earth globally, and have been spotted on the eyes of readers and enthusiasts of poetry, one of the items that the works of Sheikh Ajil are always enthusiastic about, the sub-continent of India, and from The sentence of this magnanimous Mirzahar Aghpopal is the throttling of Pikandarabadi (1214-1296), which follows Sa'di's works, and he has three works, called Four Barons, Svanbestan, in response to Sa'di Boulevard and Sa'di's Golestan Sa'di. In this paper, we compared the guarantees of Golestan Hafez and Sa'di's effect in expressing the structural property of the effect of speculation, and we examined and categorized the types of guarantees used in his work. Then, by comparing the guarantees provided by Golestan with the hypothesis of yusefy copies Khazaeli, the idolatry of Golestan Saadi, regarding the recording of a fragment of Golestan's words, the importance of looking at the manuscripts in the subcontinent in the correction of the works of Saadi was pointed out; therefore, the comparison of two books can be from the perspective of correcting Golestan and then Landsat Saadi.

Keywords: Subcontinent, Sa'di, Tafte, Golestan

1. Introduction

The words of Sheikh Mosleh – ud – Din Saadi have been manipulated among the people of subcontinent for a few centuries. The publication of his works in the subcontinent began earlier than his original home, Iran. Indian subcontinent has the oldest manuscripts of Saadi back to 734, that stored at the Panjab Lahore university 's Library at Ganje Siirani. The oldest vintage manuscript of Saadi was also found in 770 AH in Delhi (Hamshahri, 2009: May). Generally, the subcontinent was pioneer in publication of Saadi's works; the first publication of the Generalization of Saadi was in Iran in Tabriz at 1257AD, while this was published 50 years earlier in Calcutta, means at 1205 AD, and then at 1210 AD (R.K. Mashar, 1350: 2317-2314). Also, the numbers of copies of Saadi's works in subcontinent was more than Iran. By estimating the Moshar list, while the Generalization of Saadi and his choices was published 17 times in Iran and it's 5 big cities up to 1352 AH, his works in subcontinent was published more than 50 times and in 40 cities. Some of them are incomparable in their kind, such as the printing of Golestan saadi with the image of the famous painter Lekhneo, Sheikh Qaem Ali Naghash Lekhneoi (R.K. Sadraee, 391:368). Subsequently, in subcontinent different descriptions, dictionaries, selections, greetings and the translations of Saadi's works are done in Farsi, Urdu, Punjabi, Sindi, Gujarati and Bengali languages. Beside teaching Saadi's works in traditional religious schools and new educational centers, research in biography and thoughts of Shirazian Sheikh and reading the Saadi works in meetings of Indian Sheikhs are the reasons of popularity and importance of Saadi and his works in subcontinent. The British East India Company also search for

Saadi's works and translate and publish them, such as preachings, Golestan and Bustan and the Divan of Sheikh Saadi in India, especially in Calcutta, to recognize the indian culture, in order to follow out their critical interests (R.K. Anousheh, 2008: 1387 – 1390). In part of this article, the focus was on the details of the fame of Saadi's words in India. But despite the extent of subject, this was ignored in Iran and among the researches on Saadi, paying attention to these sources, while being researchers able to familiarize with new readings of Saadi's works and solving the problem of abstracts and phrases of Saadi, whether in description or in reading and meaning, was useful in other literal areas including rhetoric, terminology, phrasing, the history of language and Persian literature. Along with this, in this article we have tried to correct the Golestan by using one of the Golestan rallies, simultaneously with the examination of types of insertions in this work.

1.1. Detailed Research Method

This article is done in descriptive – analytic method. At first, it was paid to theoretical foundation of research including the impact of Saadi's word in subcontinent and the introduction of Mirza Hergopal Tafta, based on the exiting books and articles and access to them including the entries of the Encyclopedia of Persian Literature in subcontinent and through indexing the related library resources. Since in some parts of the present research enter to subjects related to correction issues was felt, in an eclectic way, this was confronted some of effects of Golestan with Tafta works and the correction of the issue was proposed.

2. Discussion

There are many imitators and influencers of Saadi in subcontinent, from Amir Khosro and Amir Hassan Dhwilavi to later poets such as Zib Magasi, Abdolali Akhond Zade, Sadegh Behqari, Mohammad Sedigh Panjgari, and Keshmiri. Among the Saadi's works, the more attention was paid to Bustan and Golestan; The Mohammadi'eh' description of Molina Mohammad Golhavi (R. K. Sadraee, 2013, 140/1), Bustan's Bahar of Tikchand name Bahar (the same, 26. /6) are examples of Bustan's descriptions in subcontinent. The famous Pamphlet of Saadi (کریما بیخوش بر حال ما) known as Karima (کریما) is as textbook in subcontinent, while this was published in 19 times in India, this work was published only once in Iran (R.K. moshar, 1350:4/4062). One of the most extensive descriptions in subcontinent is Baran Bahar of Ghiasuddin Rampori (R.K. Sadraee, 105/2). There are many admirations for this work; Shakhe Tooba by Sadegh Bekhari; Tohfe Ghotbe Shahi by Ali – Ben – Tifoor Bastami, two works named Shekarestan, one by Menat Ghamar – al – din Mashhadi and the other by Isri Akbarabadi (1091 AH), Aroose Erfan by Bahri (1130 AH), Badaye – al – Dohor in prose by Bidel Dehlavi (1054-1133 AH), Nakhlestan by Shafique, Nakhlestan by Taj - al –din Modaresi (1214-1274AH) ... (R.K. Anoushe 1987: 1391) are some works in this subject. Among the insertions of Golestan we can refer to the works of Mirza Hergopal Tafta Sekandar abadi, the Persian poet in subcontinent in 1799-1800 AD. At first his pen name was Rami, but after his desire to Islam, he chose Tafta. He was the students of Mirza Ghaleb Dehlavi and his best friend and helped to Ashigh Azim Abadi in collection of Nashre Eshgh. He owns five Divan of Persian poetry, Masnavi Sonbolestan (1277 AH) versus Saadi's Bustan and the insertion of Saadi's Golestan (1272).

The insertion of Golestan include 8 subjects and 4780 verse and unlike the Saadi's Golestan is entirely versified. In the Saadi's prelude in subcontinent in encyclopedia of Farsi literature in subcontinent Golestan insertion of Tafta was attributed to Ghaleb Dehlavi. This mistake originates from the Lists of manuscript catalogs; because this version in lists is introduced The Golestan Insrtion by Ghaleb Dehlavi. In this work Tafta had no role except writing the insertion. He used the most of the Saadi's verses on insertion, deposition, Seeking help and analysis.

It can be assumed that perhaps Tafta used the manuscripts of Mahjour in his insertion that is ignored in the present corrections of Golestan; so, the Golestan insertion can be regarded as a new version of Golestan's verses. In this research after comparative comparison of the Tafta's Golestan insertion verses with the copies used by Yosefi, Khazali and Izadparast, we concluded that sometimes in the Tafta's work we can find some copied of Golestan verses that is not exist in any of the basic and amended versions. We investigated some of these verses in this research.

3. Conclusion

The work of Tafta is not coherent. The diverse forms and different rhythms are due to the adherence of poet to insert the most of Golestan verses that not only has different forms and rhythms but also is the

combination of poetry and prose. In first look this is a kind of innovation in structure and innovating a new way in poetry, but looking at whole work it can be concluded that Tafte was not able in create general coherence of the work and again by comparing with Golestan as a coherent and harmonic work that used some different ways of speech, he couldn't make unity and unified structure among the verses and forms.

In comparing with Golestan, the other point is due to the many repetitions of. this disadvantage is more significant beside the Golestan that itself is a masterpiece of conciseness. The poetry of Tafte has no Strength and power of fiction.

These disadvantages and misunderstandings are significant because the Golestan insertion in comparison is one of the most brilliant literatures of the Iranian history. it seems the Tafte work can't struggle with this.

But with the all this weaknesses and disadvantages, and with the many corrections in subcontinent on Saadi's works, the Tafte's work was introduced as one of the representations of Saadi in subcontinent, in research on Saadi it is necessary to look at this works and the other works of subcontinentents on Saadi.

4. References

1. Anonymous (4th century AH). (2002). *Hodud al-'Alam-i-Menal-Mashreghe el-Al-Magharb*, Q: 1, Study: Yusuf al-Hadi, Cairo: Dar al-Sufiyeh Lelnsar.
2. Anousheh, Hassan. (2008). *Encyclopedia of Persian Literature in the Subcontinent*, Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance.
3. Babafghani Shirazi. (1961). *Poetry Divan*, Tehran: Iqbal.
4. GharehChanlou, Hossein. (2001). *Historical Geography of Islamic Countries*, Tehran: SAMT.
5. Ghavim, Abdulqavim. (1978). Sadi's Works and Afghan Speakers, Articles on *Sa'di's Poetry and Life*, Tehran: AmirKabir, 260-270.
6. Hamshahri, Wednesday, May 2, 2009. *The oldest version of Saadi generalities in India*.
7. Heidari, Ali. (2013). Saadi Transformation in Ghazal, *Journal of Lyrical Literature*, 11(21), 87-84.
8. Ibn-verdi, Amrbn-Mozafar. (2007). *Kharidat Al-Aja'a'ib and Fridat al-Gharaibi*. C: 1, Study Anvar, Zanathi, Cairo, Multinational School.
9. Khazaali, Mohammad. (1989). *Explanation of Golestan*, Tehran: Javidan.
10. Mansoor Ahmad, Hafez. (2008). Mirza Hergoufal; Th Poetry of the Persian Language of the Subcontinent, *Ayene mirath*, 6(1), 1-7.
11. Molavi, Jalaluddin Mohammad. (2000). *Masnavi Manavi*, Volume 2, edited by Karim Zamani, Tehran: Etelaat.
12. Moshar, Khan Baba. (1971). *List of Persian Printed Books* (Vol. 4), Tehran: Arjang Printing House.
13. Sa'adi, Sheikh Moslehoddin. (1997). *Golestan (After the confrontation of seven copies Linear and ten print versions)*, corrected by Nurullah Izadparast. Tehran: Knowledge.
14. Sa'adi, Sheikh Moslehoddin. (2013). *Golestan*, Correction of Gholamhossein Yousefi, Tehran: Kharazmi.
15. Sa'adi, Sheikh Moslehoddin. (n.d). *Saadi Kolliat*, using the corrected version of Mohammad Ali Foroughi, Tehran: Mohammad Publishing.
16. Sadraei Khoei, Ali., Moradi, Abolfazl., Zabihifar, Hojjat. (2012). *The Common Heritage of Iran and India*, (8 volumes) Qom: The Grand Library of Ayatollah Marashi Najafi, World Treasure of Islamic Manuscripts.
17. Tafte sekandar Abadi, Mirza Hergopal, (1865). *Sonbolestan*, Lakhno: Naval kashur.
18. Tafte sekandar Abadi, Mirza Hergoupal, (1858). *Golestan's Tazmin*, Akra: Cionarin.
19. Vasegh Abbasi, Abdollah. (2011). Saadi Shiraz and Saadi, India, *Bostan Adab*, 3(2), 1-1.

تضمینی دیگر از گلستان سعدی اثر تفته سکندر آبادی

زهرا آقابابایی خوزانی^۱ | حسین مسجدی^۲ | لیلا امینی^۳

۱. نویسنده مسئول: استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، ایمیل: zahrababaii@pnu.ac.ir

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، تهران، ایران

چکیده

توجه و اقبال گسترده در شبه‌قاره به آثار سعدی در میان پژوهش‌های سعدی‌شناسی در ایران تا حدی مغفول مانده‌است، حال آنکه بررسی شرح‌ها، فرهنگ‌نامه‌ها، انتخاب‌ها، استقبال‌ها، تتبع‌ها و ترجمه‌های گوناگون از آثار سعدی به زبان‌های گوناگون در شبه‌قاره می‌تواند راهگشای مشکلات ابیات و عبارات سعدی در تصحیح، شرح، خوانش، معنایابی و به‌طور کلی مکمل مطالعات سعدی‌شناسی باشد. از این رهگذر، پژوهش حاضر به بررسی یکی از تقلیدهای گلستان سعدی، یعنی تضمین گلستان اثر میرزا هرگوپال تفته سکندرآبادی (۱۲۱۴-۱۲۹۶ ه.ق) پرداخته است تا به این پرسش پاسخ دهد که آیا از طریق ابیات تضمینی گلستان در اثر تفته می‌توان به ضبط‌ها و قرائت‌های تازه‌ای در تصحیح گلستان دست یافت؟ تفته در دو اثر خود به اقتضای سعدی رفته است؛ در *سنبلستان*، به بوستان نظر داشته و در *تضمین گلستان* به شیوه‌ای منظوم، ابیات گلستان را تضمین کرده است. این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی پس از بیان ویژگی‌های ساختاری تضمین گلستان و ذکر انواع تضمین‌های به‌کاررفته در آن، به مقایسه ابیات تضمینی از گلستان در اثر تفته با تصحیح‌های یوسفی، خزائلی، ایزدپرست از *گلستان سعدی*، پرداخته و با استفاده از اثر تفته، ضبط پاره‌ای از واژگان گلستان را در تصحیح‌های فوق بررسی و بازبینی کرده است.

واژه‌های کلیدی: شبه‌قاره، سعدی، تفته، گلستان

۱- مقدمه

صدها سال است که ذکر جمیل سعدی در افواه عالم افتاده، صیت سخنش در بسیط زمین چون کاغذ زر، دست‌به‌دست رفته، بر چشم و دیده خوانندگان و مشتاقان شعر نهاده شده است. یکی از اقالیمی که آثار شیخ اجل در آن همواره شیفتگان فراوان داشته، شبه‌قاره هندوستان است. چاپ آثار سعدی در شبه‌قاره بسی پیش از موطن اصلی او، یعنی ایران آغاز شد. شبه‌قاره هند محل کهن‌ترین نسخه‌خطی آثار سعدی به تاریخ ۷۳۴ هجری است که در گنجینه شیرانی کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور نگهداری می‌شود. قدیم‌ترین نسخه‌خطی تاریخ‌دار کلیات سعدی نیز متعلق به سال ۷۷۰ هجری، در دهلی یافت شده‌است (همشهری، ۲ اردیبهشت ۱۳۸۸). در چاپ کلیات سعدی نیز شبه‌قاره پیشگام بوده‌است. نخستین چاپ کلیات سعدی در ایران،

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۴، شماره ۴۳، ۱۴۰۱، صص ۹-۲۴.

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۸

تاریخ ویرایش: ۱۳۹۹/۱۰/۲۹

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۹/۲۷

استناد: آقابابایی خوزانی، زهرا؛ مسجدی، حسین؛ امینی، لیلا. (۱۴۰۱). تضمینی دیگر از گلستان سعدی اثر تفته سکندرآبادی. *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۴(۴۳)، ۹-۲۴.

DOI: 10.22111/jsr.2021.23122.1718

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© نویسندگان

در ۱۲۵۷ ه.ق در تبریز صورت گرفته، درحالی که این اثر نیم سده پیش از آن، یعنی در ۱۲۰۵ ه.ق و سپس ۱۲۱۰ ه.ق در کلکته چاپ شده بوده است (ر.ک. مشار، ۱۳۵۰: ۲/ ۲۳۱۴-۲۳۱۷). شمار دفعات چاپ آثار سعدی نیز در شبه قاره بیش از ایران است. به برآورد فهرست مشار درحالی که کلیات سعدی و منتخبات آن در ایران تا ۱۳۵۲ ه.ش. هفده بار، آن هم تنها در پنج شهر بزرگ چاپ شده بود، طبع آثار استاد سخن، در شبه قاره بیش از ۵۰ بار و در چهل شهر بوده است. برخی از آن‌ها در نوع خود بی نظیرند؛ از جمله چاپ مصور گلستان سعدی باز نقاش معروف لکهنو شیخ قائم علی نقاش لکهنویی (ر.ک. صدرایی، ۱۳۹۱: ۳۶۸). گذشته از آن، در شبه قاره شرح‌ها، فرهنگ‌نامه‌ها، انتخاب‌ها، استقبال‌ها، تتبع‌ها و ترجمه‌های گوناگون از آثار سعدی به زبان‌های فارسی، اردو، پنجابی، سندی، گجراتی و بنگالی صورت گرفته است. این همه در کنار تدریس آثار سعدی در مدارس سنتی دینی و مراکز جدید آموزش و پرورش، تحقیق در شرح حال و افکار شیخ شیراز و قوالی آثار سعدی در مجالس سماع مشایخ هند، دلیلی بر محبوبیت و اهمیت سعدی و آثارش در شبه قاره است. کمپانی هند شرقی نیز برای شناخت فرهنگ هندیان در جهت دنبال کردن منافع سیاسی خود، به جست‌وجوی نسخه‌های آثار سعدی و چاپ و ترجمه آن‌ها در هند، به ویژه کلکته پرداخت (ر.ک. انوشه، ۱۳۸۷: ۱۳۹۰-۱۳۸۷). بخشی از این پژوهش نیز به تفصیل به صیت سخن سعدی در هندوستان پرداخته است؛ اما با وجود گستردگی مطلب، این امر در میان پژوهش‌های سعدی‌شناسی در ایران تا حدی مغفول مانده است. توجه به منابعی که در شبه قاره، مستقیم یا غیرمستقیم مرتبط با سعدی نگاشته شده است، می‌تواند پژوهشگران را با خوانش‌های تازه‌ای از آثار سعدی آشنا کند و راهگشای بعضی ابیات و عبارات بحث‌برانگیز آثار سعدی باشد. همچنین در دیگر حوزه‌های ادبی، از جمله بلاغت، واژه‌شناسی و واژه‌یابی، تاریخ زبان و ادبیات فارسی و جز آن نیز مفید خواهد بود. در راستای همین امر، این پژوهش نیز با بررسی یکی از تقلیدهای گلستان، ضبط‌ها و قرائت‌های تازه‌ای در تصحیح گلستان پیشنهاد می‌دهد.

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات تحقیق

۱. میرزا هرگوپال تفته که بود؟
۲. ویژگی‌های سبکی تضمین گلستان چیست؟
۳. اهمیت تضمین گلستان و آثاری نظیر آن در قلمرو پژوهش‌های سعدی‌شناسی و تصحیح آثار سعدی چیست؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

گلستان در میان پارسی‌گویان خارج از ایران، بیش و پیش از هر اثر دیگری بر صدر مکاتب و مجالس نشسته و بر دیده‌ها و در حافظه‌ها جای گرفته؛ گویی این کتاب به منزله خودآموز زبان فارسی تلقی می‌شده است. در شبه قاره نیز استقبال‌ها و تتبع‌های فراوانی از این اثر صورت گرفته که تدقیق در آن‌ها می‌تواند به منزله شرح و حاشیه‌ای بر گلستان سعدی باشد.

۱-۳- روش تفصیلی تحقیق

این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی صورت گرفته است. مبانی نظری تحقیق از جمله تأثیر سخن سعدی بر شبه قاره و معرفی میرزا هرگوپال تفته با تکیه بر کتاب‌ها و مقالات موجود و دست‌یاب، از جمله مدخل‌های *دانشنامه ادب فارسی* در شبه قاره، از طریق فیش‌نویسی منابع کتابخانه‌ای مرتبط طرح شد. از آنجا که در بخش‌هایی از پژوهش حاضر، ورود به مباحث مربوط به تصحیح متن احساس می‌شد، به شیوه تقاطعی، به مقابله برخی ابیات گلستان با اثر تفته پرداخته و صورت اصح متن پیشنهاد شده است.

۱-۴- پیشینه تحقیق

میرزا هرگوپال تفته، شاعر شناخته شده‌ای نیست. آثار او جز یکی-دو چاپ سنگی که نخست در ۱۲۷۲ تألیف و در ۱۲۷۴ در آگره چاپ شد و بار دوم در سال ۱۲۷۷ در لکهنو تألیف و به چاپ سنگی رسید، تاکنون چاپ افست و دیجیتال نشده است. در معرفی وی نیز جز دو مقاله نوشته نشده است؛ نخست، مقاله‌ای با عنوان «میرزا هرگوپال تفته و غزل‌گویی او» از سید احسن

الظفر و دیگر مقاله‌ای با عنوان «میرزا هرگوپال تفته، شاعر فارسی‌سرای شبه‌قاره» نوشته حافظ منصور. با وجود اینکه وی یکی از مقلدان سعدی در شبه‌قاره محسوب می‌شود، تاکنون مقایسه و بررسی میان تفته و سعدی نیز صورت نگرفته‌است.

۲- سعدی در شبه‌قاره

مقلدان و متأثران از سعدی نیز در شبه‌قاره بسیارند؛ امیر خسرو دهلوی را شاید بتوان پیشرو این مقلدان محسوب کرد. اثرپذیری امیرحسن دهلوی از سعدی شیرازی نیز که اندکی پس از سعدی ظهور کرد، به‌ویژه در غزل تا بدان پایه است که وی به «سعدی هند» شهرت می‌یابد. امیرحسن را می‌توان موفق‌ترین مقلد غزل سعدی نامید (وائق عباسی، ۱۳۹۰: ۳-۱). عشق زمینی و عرفانی و توجه به زهدیات و اخلاقیات، بن‌مایه غزلیات سعدی را تشکیل می‌دهد (حیدری، ۱۳۹۲: ۸۴). در بیشتر تقلیدها از غزلیات وی نیز هردو بن‌مایه را می‌توان دید. شعرای متأخر شبه‌قاره نیز نظیر زیب مگسی، عبدالعلی آخوندزاده، صادق بهکری، محمدصدیق پنجگوری و استغنا کیشمیری در شعر از سعدی پیروی کرده‌اند (ر.ک. انوشه، ۱۳۸۷: ۱۳۹۰-۱۳۸۷). در میان آثار سعدی، به گلستان و بوستان بیشتر توجه شده‌است؛ شرح بوستان سعدی معروف به شرح محمدیه از مولینا محمد گلهوی (ر.ک. صدرایی، ۱۳۹۱، ۱/ ۱۴۰)، همچنین بهار بوستان از منشی تیکچند متخلص به بهار (همان، ۲۶۶)، نمونه‌ای از شروع بوستان در شبه‌قاره است. همچنین از میان فرهنگ واژگان بوستان، می‌توان به گلدسته از سید کریم گجراتی و فرهنگ صحیح بوستان از سید ابن حسن اشاره کرد. پندنامه معروف سعدی (کریم بختشای بر حال ما) مشهور به کریم در شبه‌قاره، به‌صورت کتاب درسی درآمده و درحالی‌که در مطبع‌های هندوستان بیش از نوزده نوبت به چاپ رسیده، تنها یک بار در ایران چاپ شده بوده است (ر.ک. مشار، ۱۳۵۰: ۴/ ۶۲۲-۴). شرح متعددی نیز بر آن نوشته شده؛ برخی از شاعران این خطه آن را به‌صورت مسدس یا مخمس تضمین کرده‌اند؛ مانند تخمیزی از محمدقاسم (صدرایی، ۱۳۹۱: ۲/ ۳۶۳) تضمین کریم از عبدالرحمان عبد، تضمین کریم از جعفر زتلی (۱۱۲۵ ه.ق)، نیز تضمین کریم از کرامت‌علی شهیدی (۱۲۵۶ ه.ق) و تضمین کریم به اردو از نظیری اکبرآبادی، مثنوی کریم از ذوقی ویلوری، کریمای بهایی از بهایی سندی. برخی از تتبع‌ها و استقبال‌های بوستان نیز از این قرار است: *رسال‌نامه* از بدری کیشمیری (سده دهم هجری). *خط‌الجنان* از عطای تنوی (سروده ۱۱۱۷ ه.ق)؛ چمنستان از قمرالدین منت مشهدی/ دهلوی. *گلزار هندای* از هندی کنه‌یال لال (ر.ک. انوشه، ۱۳۸۷: ۱۳۹۳-۱۳۹۱)؛ اما به‌نظر می‌رسد به گلستان در شبه‌قاره بیش از هر اثر دیگر سعدی توجه شده است؛ از مفصل‌ترین شروع بر گلستان در شبه‌قاره بهار باران از مؤلف غیاث اللغات، غیاث‌الدین رامپوری است (ر.ک. صدرایی، ۱۰۵/۲). یا شرح سراج‌الدین علیخان آرزو با عنوان *خیابان شرح گلستان* (همان: ۲۹۱/۶) دیگر شروع عبارت‌اند از: شرح محمد اکرم بن عبدالرزاق ملتانی (همان، ۱۳۹۱: ۶۳/۷)، شرح مفصل و ادبی بر گلستان از محمد عبدالغفار صاحب (همان: ۶۹/۱)، شرح گلستان از بدر علی (همان: ۲۵۰/۷) *گلاب ارمغان* از محمد منیر لکهنوی؛ شرح گلستان از قاضی فتح محمد (ر.ک. انوشه، ۱۳۹۳)، چمنستان از محمد تاج‌الدین متخلص به بهجت (ر.ک. صدرایی، ۱۴۹/۶). نیز شرحی از علی بن سید قنبر علی بن سید محمد اشرف (ر.ک. همان: ۲۴۴)، همچنین *تعلیقات گلستان* از میرافضل ساکن چوکیدوربیا، حواشی گلستان از ابوالاسفار نقیب احمد (ر.ک. همان، ج ۱۸۳/۵).

ترجمه‌های گلستان نیز عبارت‌اند از: *عربیات گلستان* از مترجمی ناشناس که ترجمه کلمات عربی گلستان به فارسی است. ترجمه گلستان به زبان اردو: باغ اردو به نثر آمیخته به نظم از میرشیرعلی افسوس؛ حل ترکیب گلستان از منشی محمد بلال که ترجمه باب اول گلستان است؛ *گلستان امجد* از امجد حیدرآبادی؛ ترجمه به پنجابی: ترجمه منظوم گلستان از حکیم فضل الهی (لاهور، ۱۳۵۷) ترجمه گلستان از سید غلام مصطفی نوشاهی. برگردان سندی منتخبی از گلستان و بوستان از اجمل بیگ بن قلیچ بیگ (۱۳۷۵ ه.ق) ترجمه به سنسکریت از آچاریارادار مندادانات (ر.ک. انوشه، ۱۳۸۷: ۱۳۹۳-۱۳۹۵).

فرهنگ‌نامه‌هایی که در شبه‌قاره از گلستان ترتیب یافته نیز از این قرارند: *حل ترکیب گلستان* از محمد بلال؛ فرهنگ گلستان از سید بن حسن به ترتیب حروف تهجی؛ فرهنگ *واژه‌های گلستان* از محمد یعقوب (همان، ۱۳۸۷: ۱۳۹۵)، همچنین

فرهنگ گلستان از جنید عبدالله موسوی (ر.ک. صدرایی، ۱۳۹۱: ۶۹) فرهنگ نادره المعروف به مفتاح گلستان از اویس بن علا عرف آدم (همان: ۱۴۹/۶) برخ تضمین‌ها و استقبال‌ها از این اثر نیز فراوان است؛ صادق بهکری در مجموعه اشعارش به نام شاخ طوبی تصرفی در اشعار گلستان کرده، دیوانی از استغنی کشمیری به‌جامانده که مانند گلستان سعدی است، تحفه قطب شاهی از علی‌بن طیفور بسطامی که برای آموزش شاهان و شاهزادگان به پیروی از گلستان سعدی نوشته شده. شکرستان به تقلید از گلستان از منت قمرالدین مشهدی/دهلوی. شکرستان به تقلید از گلستان سعدی و بهارستان جامی از عرشی اکبرآبادی (۱۰۹۱ ه.ق) که مجموعه حکایت‌های اخلاقی در شش باب است. عروس عرفان از بحری (۱۱۳۰ ه.ق). بدایع‌الدهور به نثر در عرفان از بیدل دهلوی (۱۰۵۴-۱۱۳۳ ه.ق). نخلستان به پیروی از گلستان سعدی از منشی لچمی نراین اورنگ آبادی، متخلص به شفیق؛ نخلستان به شیوه گلستان سعدی از تاج‌الدین مدرسی (۱۲۱۴-۱۲۷۴ ه.ق). دستورالعمل از ملا حمیدالله شاه‌آبادی (۱۲۶۴ ه.ق) از بزرگ‌ترین مثنوی‌سرایان کشمیر، عشرتکده آفاقی به نثر از چندو لعل شادان، وزیر اعظم دولت آصف جاهی (۱۸۴۳-۱۸۳۲) (ر.ک. انوشه ۱۳۸۷: ۱۳۹۱) نیز اگر در آثار مثنوی سعدی و بیدل دهلوی دقت کنیم، می‌بینیم که نثر گلستان سعدی با نثر چهار عنصر رقعات و نکات بیدل از لحاظ استعمال سجع و موازنه مانند است؛ با این تفاوت که فهم زبان سعدی آسان‌تر است. روش کار بیدل در ترتیب چهار عنصر از طرز تدوین گلستان متأثر است (ر.ک. قویم، ۱۳۵۷: ۲۶۹-۲۶۷).

۳- زندگی و آثار تفته

میرزا هرگوپال تفته سکندرآبادی، فرزند موتی لال برهمن که در ۱۲۱۴ ق.ه برابر با (۱۷۹۹-۱۸۰۰ م) متولد شد، از قوم کایسته هندوان و از مردم سکندرآباد در بخش بلندشهر بود؛ در جوانی، در شعر به شاگردی میرزا محمدحسین قتیل لاهوری (۱۲۳۳/۱۸۱۷ م) درآمد؛ درگذشت قتیل مصادف با ۱۷-۱۸ سالگی قتیل می‌شد. در آن ایام تفته، رامی تخلص می‌کرد (این تخلص که با اضافه یای نسبت در آخر کلمه رام به‌دست آمده است، نشانگر علاقه و تعصب شاعر به مذهب و عقیده هندو بود)؛ اما تمایل تعصب‌آمیز تفته به مذهب هندو زیاد ادامه پیدا نکرد و بر اثر مطالعه بیشتر آثار شاعران فارسی، به اسلام و عرفان اسلامی گرایش پیدا کرد؛ گرایش او به اسلام، تاریخ و تلمیحات و شعائر اسلامی در جای‌جای آثارش هویداست. تا آنجا که تخلصش را به تفته برگردانید. وی شاگرد و دوست بسیار نزدیک میرزا غالب دهلوی بود و بسیاری از نامه‌های غالب دهلوی خطاب به اوست. وی در جوانی به حسین‌قلی خان عاشق عظیم‌آبادی در تدوین تذکره‌اش، نشر عشق (۱۲۳۳ ه.ق) یاری رساند. تفته بیشتر به فارسی و به‌ندرت به اردو شعر می‌سرود. شعرش هم از لحاظ لفظی و هم معنایی به سبک عراقی خصوصاً سبک سعدی نزدیک است. زبان غزلیات او ساده، روان و از تکلف و تصنع خالی است (ر.ک. انوشه، ۱۳۸۷: ۷۹۵؛ حافظ منصور، ۱۳۸۷: ۲۰۱، ۱۹۱-۱۹۲).

۳-۱- آثار میرزا هرگوپال

آثار او عبارت‌اند از: پنج دیوان شعر فارسی که دیوان سوم در جواب خلاق‌المعانی کمال اسماعیل اصفهانی و دیوان چهارم در پاسخ به میرزا جلال‌الدین اسیر شهرستانی سروده شده است. مثنوی سنبلستان (۱۲۷۷ ه.ق)، در جواب بوستان سعدی (ر.ک. تفته سکندرآبادی، ۱۲۸۲) و تضمین گلستان سعدی (۱۲۷۲) (ر.ک. انوشه، ۱۳۸۷: ۷۹۵ و حافظ منصور، ۱۳۸۷: ۲۰۲).

۴- تضمین گلستان تفته سکندرآبادی

۴-۱- مشخصات ظاهری کتاب

این اثر شامل ۸ باب و ۴۷۸۰ بیت و برخلاف گلستان سعدی، سراسر منظوم است. تضمین گلستان در سال ۱۸۵۸ م در آگره شیوناراین به‌صورت سنگی چاپ شده و هیچ‌گاه به چاپ افست نرسیده. ظاهراً چاپ سنگی دیگری از کتاب نیز به تاریخ ۱۸۷۳ م در آن‌کانپور، نول‌کشور نشر شده است.

نسخه‌سنگی با عبارت «بسمله، خدا باشد نهان و آشکارا نگویم از چه منت مر خدا را...» آغاز می‌شود و به «... گر نیاید کسی به گلگشتش بر رسولان بلاغ باشد و بس» می‌انجامد. خط کتاب، شکسته نستعلیق است و کلمات دشوار و نام حکایات نیز در حاشیه آن توضیح داده شده؛ برخلاف گلستان سعدی، عنوان هر حکایت در اثر تفته به‌طور خلاصه بیان شده‌است. در این اثر، شاعر پس از ذکر تحمیدیه‌ای نُه‌بیتی، در قالب مثنوی و در بحر هزج مسدس محذوف به نعت حضرت محمد (ص) آن هم در ۹ بیت و در همان بحر پرداخته است. پس از آن سبب تألیف کتاب خود را بیان کرده است و گویا کتاب گلستان را برای پسر خود پیتمبر که در جوانی زندگی را بدرود گفته، سروده است. در *دانشنامه* علت سرایش کتاب، آموزش پسر تفته بیان شده (ر.ک. انوشه، ۱۳۸۷: ۱۳۹۱)؛ اما به نظر نمی‌رسد که قصد تفته از سرایش کتاب آموزش پسر بوده باشد؛ زیرا خود به‌صراحت می‌گوید که اثر را پس از مرگ پسر سروده است؛ ظاهراً فرزندش قبل از مرگ، از پدر خود خواسته که کتابی بدین طریق بسراید، شاعر نیز به‌دلیل آنکه نخست نام فرزندش به یادگار بماند و نیز به‌دلیل شیفتگی پسرش به گلستان سعدی، به تضمین این کتاب همت گماشت؛

دم درس گلستان بر زبان داشت	که رحمت ای پدر بر من توان داشت...
که عمر خود در این فن صرف کردی	دو صد دل خون به یک یک حرف کردی
چو او مرد و به یادم آمد آن حرف	به جانم زخمهایی نوزد آن حرف...
به خود گفتم چه دیگر وا توان کرد	بنامش نسخه‌ای انشا توان کرد
باین تقریب تا نامش بماند	می مقصود در جامش بماند...
که داند هر یک آخر هست از نیست	که پیتمبر که بود و این فغان چیست...
به تضمین آرمش نوعی که تحسین	کند خود سعیدم کاین است تضمین

(تفته، ۱۸۵۸: ۵)

نکته دیگر اینکه سراینده در این اثر بارها استاد خود غالب دهلوی را ستایش کرده است؛

نیستان سخن را طرفه شیری	اسد یعنی به هر میدان دلیری
قصاید زو چنان کش دید باید	گل از باغ غزلها چید باید
رباعی آنکه شورش چارسوهست	وگر باور نداری روبرو هست
زشر او ظهوری را جگر خون	ابولفضل است اندر خاک مدفون

(تفته، ۱۸۵۸: ۷)

در *دانشنامه ادب فارسی در شبه‌قاره در مدخل سعدی در شبه‌قاره* (انوشه: ۱۳۹۱) و نیز در مقاله مقلدان گلستان اثر نسیرین خدابنده اشاره شده که غالب دهلوی، هم مانند شاگردش اثری با نام تضمین گلستان داشته است، درحالی‌که غالب کتابی به این نام نداشته و به اشتباه تضمین گلستان تفته را به غالب دهلوی نسبت داده‌اند. دلایل ما بر این ادعا آن است که نسخه‌هایی که در فهرست‌های نسخ خطی با نام تضمین گلستان از غالب دهلوی، معرفی شده‌اند. همان تضمین گلستان تفته‌اند و علت اشتباه رخ داده در *دانشنامه* و مقاله مقلدان سعدی از فهرست‌های نسخ خطی سرچشمه گرفته است که به اشتباه تضمین گلستان تفته را به غالب منسوب کرده‌اند. دلیل دیگر ما این است که تفته در تضمین گلستان بارها از استاد خود نام برده و از او تمجید کرده و در مقدمه اثر نیز علت سرایش تضمین گلستان را ذکر کرده است؛ حال آنکه نه در مقدمه و نه در کل اثر هیچ کجا یاد و ذکری از «تضمین» غالب نکرده که اگر غالب چنین اثری داشت حتماً تفته در این اثر به آن اشاره می‌کرد؛ بنابراین به نظر می‌رسد که غالب اثری با این نام نداشته است و احتمالاً اثر تفته به‌نام غالب ضبط شده است.

۴-۲- مقایسه گلستان سعدی با تضمین گلستان تفته

آنچنان که گفته آمد گلستان سعدی نثر آمیخته به نظم است؛ درحالی که تضمین گلستان تفته سراسر منظوم است. این اثر از منظر تعداد و ترتیب ابواب کاملاً مشابه گلستان است. باوجوداین، در برخی موارد در تضمین گلستان ترتیب حکایات حفظ نشده است. همچنین تفته با تسامح و بی‌دقتی فقط برای باب اول عنوان (در پادشاهی) ذکر کرده و عناوین سایر ابواب را از یاد برده است.

در گلستان انسجام و وحدت موضوعی در هر باب به کمال مراعات شده است؛ حال آنکه تفته با تمرکز بر تضمین ابیات همه‌جا تنها به تضمین مصراع، ابیات و عبارات مسجع اکتفا کرده، درون‌مایه، بن‌مایه، وحدت و ترتیب موضوعی و انسجام شعر را نادیده گرفته و چندان توجهی به ساختار طولی و معنایی حکایت نداشته است. همچنین بارها در مسیر تضمین‌های خود ژانر، قالب و نوع ادبی اثر را تغییر داده؛ یعنی گاه از رباعی به قطعه یا مثنوی و از اثری با بن‌مایه تعلیمی به ژانر عاشقانه و گاه شکواییه حرکت کرده و به‌طورکلی به وحدت ساختاری و محتوایی اثر پایبند نبوده است؛ گویی غایتی جز سرایش انواع تضمین برای خود متصور نبوده؛ البته تغییر وزن و قالب به جهت تبعیت از وزن و ساختار ابیات سعدی بوده است.

۴-۳- بررسی انواع تضمین در اثر تفته

مؤلف تضمین گلستان، اکثر ابیات سعدی را بر سبیل تضمین، ایداع، استعانت و تحلیل به‌کار برده است. در این میان او ابیات گلستان را بیشتر بر سبیل ایداع و کمتر به‌صورت استعانت به‌کار برده است. ابیات تضمینی به ظن تفته به طرق گوناگون شکل گرفته که در اینجا به آن اشاره می‌کنیم:

۴-۳-۱- تضمین استعانت

در این نوع تضمین بیشتر ابیات در قالب قطعه سروده شده و می‌توان آن‌ها را به صورت‌های زیر تقسیم کرد (در شواهد پیش‌رو، زیر بیت یا مصراع سعدی خط کشیده شده است):

الف- استعانت دوبیتی: گاه شاعر قبل از تضمین خود بیان کرده که یک قطعه‌ی یکی از سعدی، به تضمین استعانت است و در آن یک بیت از خود و یکی از سعدی آورده است. مثال:

چو آمدم من مشتاق بهر دیدارت	ز دور برمفکن ای بت ستمگر سنگ
چو کعبه قبله حاجت شد از دیار بعید	روند خلق به دیدارش از بسی فرسنگ

(تفته، ۱۸۵۸: ۵۱)

ب- استعانت چهار یا شش بیتی: گاه شاعر با قید عنوان «دو یا سه قطعه به تضمین استعانت» نخست بیتی از خود و سپس بیتی از سعدی، به صورت یک بیت درمیان در چهار یا شش بیت سروده است.

ج- گاه نیز بخشی از یک مثنوی سعدی را در قالب رباعی، با نظم بیت اول و تضمین بیت دوم به‌کار برده است:

چشم نتوان تفته تنک آب شمرد	ور خود شمردی توان بسی پا افشرد
دیدم که بسی آب ز سرچشمه خرد	چون بیشتر آمد شتر و بار ببرد

(تفته، ۱۸۵۸: ۳۴-۳۳)

۴-۳-۲- ایداع

ایداع نیز به صور گوناگون به‌کار رفته است. گاه تفته در قطعه‌ای دوبیتی بیت اول و مصراع نخست را سروده و سپس مصراع اول بیت سعدی را در مصراع دوم بیت دوم آورده است و در قطعه دوبیتی دیگری، به همین شیوه عمل کرده؛ یعنی پس از نظم بیت اول و مصراع اول، مصراع دوم سعدی را تضمین کرده است:

تنها به روی خاک نماندند خوار و زار
یعنی چه رفته باشد از اندوه بر دلش
خاکت به سر که هیچ نفهمی دگر نه حال
یعنی کسی که داشت چنان کبر بعد مرگ

اهل جهان چه غم که نخوردند زیر خاک
آن پیر لاشه را که سپردند زیر خاک
پیشت همه عیان شد هیچت نهان نماند
خاکش چنان بخورد کزو استخوان نماند

(تفته: ۲۸)

۴-۳-۳- تحلیل

از آنجا که تفته بیشتر به تضمین اشعار گلستان نظر داشته، تحلیل‌های وی تنها محدود به حکایت پنجم باب اول گلستان شده، همین تحلیل‌ها را نیز به اشکال متنوع به کار برده است؛ به گونه‌ای که:

الف- گاه بخش‌هایی از عبارات مسجع حکایت را در مصراعی از شعر خود تضمین کرده است؛ و در عبارت گلستان تغییراتی نیز داده است: مانند «توانگری به هنرست نه به مال، بزرگی به عقل است نه به سال» (سعدی، ۱۳۹۲: ۶۳):

منم که دست تهی را فشانده ام به دو کون
توانگری به دل است ای توانگران نه به

(تفته، ۱۸۵۸: ۳۵)

- مثالی دیگر از تحلیل همراه با تغییر در عبارت:

«نخلبندی دانم ولی نه در بستان، شاهدی فروشم ولی نه در کنعان» (سعدی، ۱۳۹۲: ۵۶).

ای به یاد توأم رباعی و فرد
شاعرم من ولی نه در شیراز
گفتم آینه‌ات زلیخا کرد
عاشقم من ولی نه اندر مصر

وی پسند توأم گل و ریحان
نخلبندم ولی نه در بستان
وز ادا گفت یوسفم بهتوان
شاهدم من ولی نه در کنعان

(تفته، ۱۸۵۸: ۲۵)

ب- در برخی موارد نیز عین عبارت مسجع تحلیل و تضمین شده است؛ نظیر عبارت: «دشمن چه زند چو مهربان باشد دوست». (سعدی، ۱۳۹۲: ۶۳).

گردون چه کند چو آن مهم خواند به پیش
دشمن چه زند چو مهربان باشد دوست

(تفته، ۳۵)

تفته تعدادی اندکی از ابیات گلستان را هم تضمین نکرده است؛ نظیر «یکی را زشت خویی داد دشنام/ تحمل کرد و گفت: ای خوب فرجام» (سعدی ۱۳۹۲: ۸۲) که با توجه به تعداد بسیار اندک و محدود این ابیات، می‌توان حدس زد که ممکن است ابیات فوق در نسخه گلستان مورد مطالعه تفته نبوده است.

همچنین تفته جز چهار بیت در دیباچه (ر.ک. تفته، ۱۸۵۸: ۱۰)، هیچ‌یک از ملمعات سعدی و ابیاتی را که در گلستان به لهجه شیرازی سرده شده، تضمین نکرده است. همچنین عموماً به ترتیب ابواب و ابیات گلستان سعدی وفادار بوده است؛ اما در بعضی موارد ابیات گلستان را جابه‌جا کرده است (ر.ک. تفته، ۱۸۵۸: ۶۸) و نیز مقایسه کنید با (سعدی، ۱۳۹۲: ۸۴) که شاید این جابه‌جایی ابیات نیز ناشی از تفاوت نسخه تفته با نسخه‌های موجود باشد.

در بعضی ابیات، عیوب قافیه دیده می‌شود (تفته، ۱۸۵۸: ۲۳۸)؛ به‌طور کلی ابیات ضعیف و نیز استفاده از ردیف‌های طولانی و مرکب نیز زیاد دیده می‌شود:

دی چه خوش گفت عارفی با من
کانچه پیش آیدت بکش یعنی

بامدادان خلاف دشمن و دوست
از خدا دان خلاف دشمن و دوست

(همان: ۵۸)

۴-۴- اهمیت تضمین تفته از منظر نسخه‌شناسی گلستان سعدی

از آنجا که تفته اکثر قریب به اتفاق ابیات گلستان را تضمین کرده است و طبعاً در این تضمین عین مصراع یا بیت سعدی را گنجانده؛ از سوی دیگر آنچنانکه گفته آمد، استنساخ آثار سعدی در هندوستان امری معمول و مرسوم بوده است و نسخ فراوانی از گلستان و بوستان در شبه‌قاره هنوز مهجور و دست‌نخورده و چشم‌به‌راه بررسی و تصحیح هستند، تأمل در تضمین گلستان ما را بر آن می‌دارد که شاید تفته در تضمین خود از آن دست از نسخ مهجور شبه‌قاره سود برده که در تصحیح‌های متقن حاضر از گلستان، مغفول مانده است؛ به همین دلیل، کتاب تضمین گلستان می‌تواند به منزله نسخه بدل تازه‌ای از ابیات گلستان سعدی به شمار آید و در تصحیح گلستان مفید واقع شود. در این پژوهش، پس از مقایسه تطبیقی ابیات تضمین گلستان تفته با نسخ مورد استفاده یوسفی، خزائلی و ایزدپرست، به این نتیجه رسیدیم که گاه در اثر تفته ضبط‌های موجبی از ابیات گلستان موجود است که در هیچ‌یک از نسخ مورد استفاده در تصحیح‌های مذکور نیست. تأکید می‌کنیم که در اینجا به آن دسته از اختلاف نسخ اشاره می‌کنیم که ضبط مورد استفاده تفته با نسخه اساس و تمامی نسخه‌بدل‌های مورد استفاده مصححان مذکور، یعنی یوسفی و ایزدپرست متفاوت است؛ نظیر ترکیب ملایک صورتی در بیت زیر:

از این مه پاره‌ای عابد فریبی ملایک صورتی، طاووس زیبایی
(سعدی، ۱۳۹۲: ۱۰۱)

که در تضمین تفته ملایک سیرتی ضبط شده است.

اگر پرسید از من صورت حال ملایک سیرتی طاووس زیبایی
(تفته، ۱۸۵۸: ۹۶)

این ترکیب در نسخه بدل‌های یوسفی: ملایک منظری، ملایک پیکری، فرشته صورتی (همان: ۶۱۵) است و ضبط تفته با نسخه‌های دیگر نظیر نسخ مورد استفاده ایزدپرست نیز متفاوت است.

یا عیب‌جویان در بیت زیر:

چند گویی که بداندیش و حسود عیب‌جویان من مسکینند
(سعدی، ۱۳۹۲: ۹۶)

که در تضمین تفته عیب‌جویان ذکر شده:

دشمنت تفته جهانی، نه دو تن چند گویی که بداندیش و حسود...
از عبث گوییم این بدگو زبان عیب‌جویان من مسکینند
(تفته: ۸۷)

در نسخه بدل‌های یوسفی: «عیب‌گیران» است (همان: ۶۰۹)؛ اما در نسخه تفته و ایزدپرست، عیب‌جویان ضبط شده است (سعدی، ۱۳۷۶: ۸۵).

۴-۴-۱- برخی اختلاف نسخ

بط یا کشتی: برخی تفاوت‌ها هم با نسخه اساس و هم نسخه بدل‌های تصحیح‌های مذکور متفاوت است؛ برای نمونه، به‌جای واژه «بط» در بیت زیر در اثر تفته واژه «کشتی» آمده است:

گر از نیستی دیگری شد هلاک مرا هست، بط را ز طوفان چه باک؟
(سعدی، ۱۳۹۲: ۱۶۷)

منم زنده تا هست درد وی ام گر از نیستی دیگری شد هلاک...
نه من مردم دیده ام گویدت مرا هست کشتی، ز طوفان چه باک
(تفته، ۱۸۵۸: ۲۰۶)

به‌جای واژه «بط» در نسخه بدل‌های تصحیح یوسفی ضبط دیگری قید نشده است؛ به نظر می‌رسد در کاربرد «بط» نوعی ایجاز حذف در مصراع دوم اتفاق افتاده است؛ به‌گونه‌ای که نهاد جمله (مرا هست...) محذوف است و خواننده از خود می‌پرسد مرا چه چیزی هست و سؤال بی‌جواب می‌ماند و تنها با قرینه معنوی مصراع نخست می‌توان برای بخش محذوف، پاسخی احتمالی یافت؛ مثلاً گفت مرا هستی یا مال و دارایی هست. اگرچه این قبیل حذف‌ها در گلستان بسیار معمول است در ضبط تفته، این ایجاز حذف از بین خواهد رفت و مصراع دوم کامل خواهد شد. عبارت «مرا هست کشتی» در عین حال که در آن ایجاز حذفی وجود ندارد، معنای بیت را نیز کامل می‌کند.

– مردشت یا مغرب

مورد دیگر واژه مردشت در بیت زیر است:

یوسفی:

صد به روزی کنند در مردشت لاجرم قیمتش همی بینی
(سعدی، ۱۳۹۲: ۱۷۶)

در برخی دیگر از تصحیح‌ها، نظیر تصحیح ایزدپرست، به‌جای مردشت، بغداد ذکر شده:

صد به روزی کنند در بغداد لاجرم قیمتش همی بینی
(سعدی، ۱۳۷۶: ۲۲۹)

در تضمین تفته اما، مغرب آمده است:

سخن است از زوالش آنچه کسان صد بروزی کنند در مغرب...
گفتی از شعر تو پر است جهان لاجرم قیمتش همی بینی
(تفته: ۲۲۱)

ضبط بغداد در تصحیح ایزدپرست چندان موجه به نظر نمی‌رسد. یوسفی، مردشت آورده است و مردشت (مخفف مردشت) از ولایات آباده است که آب‌وهوایی معتدل دارد و ظروف سفالی آن شهر مشهور بوده است. ارتباط ساختن کاسه با مردشت در شعر منطقی است، اما با توجه به بیت قبل قطعه سعدی در گلستان:

خاک مشرق شنیده‌ام که کنند به چهل سال کاسه‌ای چینی
(سعدی، ۱۳۹۲: ۱۷۶)

اگر ضبط تفته یعنی مغرب را به‌جای مردشت بپذیریم، در قطعه فوق با مشرق در بیت پیشین، هم آرایه تضاد ایجاد می‌شود و هم لازم نیست واژه «مردشت» در شعر به ضرورت وزن، مخفف و به‌صورت مردشت به‌کار رود. مغرب نامی است که جغرافیدانان اسلام به شمال آفریقا (تونس، الجزایر، مراکش) داده‌اند و به اندلس نیز اطلاق می‌شده است و آن را به مغرب اقصی، مغرب اواسط، مغرب ادنی تقسیم کرده‌بودند (ر.ک. بی‌نام، ۱۴۲۳ ه.ق: ۱۷۷-۸۱). یکی از شهرهای اندلس اشبیلیه است که ظروف چینی آن مشهور بوده است؛ در تاریخ اسپانیا آمده است: در شهرهای اشبیلیه (سویل) و مالقه ساخت ظروف بدل چینی و لعابی اشتهار فراوان داشته است (قره چانلو، ۱۳۸۰؛ ج ۲: ۵۰۴، به‌نقل از تاریخ اسپانیا: ۱۱۲)؛ بنابراین به گمان ما مغرب در بیت سعدی با ساخت ظروف بدلی چینی و مشرقی، مناسبت بیشتری دارد و از سایر ضبط‌ها بهتر است.

– سوزن الماس یا سوزن فولاد

کمان کشید و نزد بر هدف که نتوان دوخت مگر به سوزن فولاد، جامه هنگفت
(سعدی، ۱۳۹۲: ۱۵۳)

چو گفتمش که توان دوخت سینه من هم
کمان کشید و نزد بر هدف که نتوان دوخت...
که می توان به یکی تیر دوخت سینه و دل
مگر بسوزن الماس جامه هنگفت
(تفته: ۱۸۵)

ایزدپرست هم سوزن پولاد ضبط کرده است (سعدی، ۱۳۷۶: ۱۸۷).

اما سوزن الماس و تناسب آن با جامه پارچه‌ای در شعر فارسی سابقه‌دار است، بابافغانی گوید:
هزار سوزن الماس بر دلست مرا
از آن حریر قبایان که دوش بر دوشند
(بابافغانی، ۱۳۴۰: ۱۷۸)

از دیگر سوی، سوزن الماس، مبالغه را در شعر بیشتر می‌کند؛ زیرا می‌دانیم که خاصیت برندگی الماس بیش از فولاد است؛ در خرید *العجایب ذیل حجر الماس آمده: «هو حجر فی لون النوشادر الصافی لا یلصق بشیء من الأحجار، و إذا وضع علی السندان و ضرب علیه بالمطرقة غاص فیهما أو فی أحدهما و لم ینکسر. و إذا ضرب بالأسرب (سرب) تکسر، و لو تکسر ألف قطعة لا تكون مقطعاته إلا مثلثة، یضعون منها قطعة فی طرف المتقب و یتقبون به الأحجار الصلبة و الجواهر، و إن ألقى فی دم تیس و قرب من النار ذاب لوقته، و هو سم قاتل.»* (ابن وردی، ۱۴۲۸: ۲۹۴).

- شیشه‌گر یا پیلهور

چو در بسته باشد چه داند کسی
که جوهر فروش است یا پیلهور
(سعدی، ۱۳۹۲: ۵۳)
تو ای آنکه حال درون پرسیم
نریزد گر اشکی چه داند کسی
که گوهر فروش است یا شیشه‌گر
(تفته: ۲۰)

در اکثر نسخ موجود مصراع دوم پیلهور ضبط شده است؛ حال آنکه به نظر می‌رسد شیشه‌گر نیز می‌تواند واژه مناسبی برای بیت سعدی باشد؛ زیرا اگر منظور از پیلهور، آنچنان که در شرح یوسفی آمده است، خرده‌فروش دارو باشد، شباهت زیادی میان دارو و گوهر وجود ندارد و این دو عنصر کاملاً از یکدیگر متمایزند؛ در صورتی که گوهر و شیشه به واسطه داشتن شباهت‌های فراوان، قابل‌التباس و اشتباه و به شبهه انداختن هستند.

- همدست یا همراه

دریغا گردن طاعت نهادن
گرش همراه بودی دست دادن
(سعدی، ۱۳۹۲: ۱۵۳)

تفته به‌جای واژه همراه، همدست ذکر کرده که مناسب‌تر می‌آید؛ زیرا همدست با عبارت «دست‌دادن» جناس ایجاد می‌کند.

یکی شیخ و درو صد سرکشی بین
مرا هم دست دادی آرزوها
دریغا گردن طاعت نهادن...
گرش همدست بودی دست دادن
(تفته: ۱۸۴)

- کنشت یا سرا

در تصحیح یوسفی، در بیت زیر سرا ضبط شده است:

شاهدی در میان کوران است
مُصحفی در سرای زندیقان
(سعدی، ۱۳۹۲: ۱۸۰)

در تضمین تفته به‌جای سرا، کنشت آمده است:

غزل تفته پیش این جهال
خط او پیش چشم اهل صلاح

شاهدی در میان کوران است...
مصحفی در کنشست ز نبدیقان
(تفته: ۲۳۰)

کنشت به معنی آتشکده و معبد یهودیان و عبادتخانه کفار است و سرا به معنی خانه و کوشک و قصر؛ با توجه به مصراع اول بیت و واژه زندیق، ضبط تفته مناسب‌تر است.

– «وانگه نخورد» یا «و خورد آنکه خورد»

در بیت زیر در تصحیح یوسفی عبارت «و خورد آنکه خورد» آمده است:

شنیده‌ای که سکندر برفت تا ظلمات
به چند محنت و خورد آنکه خورد آب حیات
(سعدی، ۱۳۹۲: ۱۸۳)

ضبط تفته و ایزد پرست در عبارات مشخص شده، شبیه به هم است:

چرا بزلف خودم دل به این ادا نبری
مرادم اینکه سکندر رسید بر لب او

شنیده‌ای که سکندر برفت تا ظلمات...
به چند محنت و آنکه نخورد آب حیات
(تفته: ۲۳۵)

در تصحیح یوسفی، ایجاز بیشتری می‌یابیم، با وجود این، از خود می‌پرسیم معنای واو پیش از عبارت در بیت چه خواهد بود؟ آیا واو عطف جمله به جمله است که مفید استدراک و به معنای ولی است، نظیر بیتی دیگر از سعدی که واو در معنای ولی و اما است.

آن عجب نیست که سرگشته بود طالب دوست
عجب آن است که من واصل و سرگردانم
(سعدی، بی‌تا: ۳۳۱)

حال آنکه در ضبط تفته، دیگر نیازی به معانی ثانوی حرف عطف واو نیست و می‌توان آن را همان واو عطف جمله به جمله در نظر گرفت.

– افکن یا آگن

در بیتی دیگر از گلستان تصحیح یوسفی برای معنای پاشیدن، آگندن ضبط شده:

کسی که لطف کند با تو، خاک پایش باش
وگر خلاف کند در دو چشمش آگن خاک
(سعدی، ۱۳۹۲: ۱۸۵)

تفته و ایزدپرست به جای آگن، «افکن» ضبط کرده‌اند:

کسی که مهر تو ورزد به مهر نامش گیر
شد آنکه دوست ترا، سرمه خاک راهش کن

کسی که لطف کند با تو خاک پایش باش...
وگر خلاف کند در دو چشمش افکن خاک
(تفته: ۲۳۹)

به نظر می‌رسد ضبط دست‌نویس تفته، مناسب‌تر باشد؛ زیرا اغلب آگندن به معنای پرکردن به کار می‌رفته، به ندرت به معنای پاشیدن استعمال شده است و مصراع دوم با ضبط آگندن به معنای آن است که چشم کسی که به تو لطفی ندارد را از خاک پر کن؛ آنچنانکه مولوی می‌گوید:

در لحد کاین چشم را خاک آگند
هست آنچه گور را روشن کند
(مولوی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۲۶۰)

حال آنکه منظور این بوده که در دو چشم آدمی که به تو لطف ندارد، خاک افکن یعنی خاک بپاش. در این صورت ضبط تفته ارجح است.

- طیب نفس یا طیبیت نفس

خراج اگر نگزارد کسی بطیبیت نفس
 بقهر از او بستانند و مزد سرهنگی
 (سعدی، ۱۳۹۲: ۱۵۶)

بخنده گفت ندیدی چه می کشد سختی
 بلی چو کس ندهد باج شد به خوش وضعی
 خراج چون نگذارد بطیب نفس کسی...
 بقهر از او بستانند و مزد سرهنگی
 (تفته: ۱۹۰)

اگرچه مصراع اول، به ضبط یوسفی و خزائلی فراگیرتر است، به نظر می‌رسد طیب نفس مناسب‌تر باشد؛ زیرا نخست اینکه در زبان عربی ترکیب «طیب نفس» در معنای به اختیار و خوشنودی به کار رفته است و «طیبیت نفس» متداول نیست؛ نظیر «فعلت ذلک بطیب نفسی»: یعنی «کردم این کار را به خوشی خویش بی‌اکراه دیگری» و دیگر آنکه واژه طیبیت به صورت مستقل بیشتر به معنای شوخ‌طبعی به کار رفته است؛ بنابراین ترکیب طیبیت نفس در معنای به اختیار، از معنای مشتهر طیبیت دور می‌نماید و طیب نفس به معنای به اختیار و خوشنودی است.

سخن آخر در مقابله نسخ اینکه مصراع اول بیتی از گلستان در تصحیح‌های مختلف متفاوت است. بیت در نسخه یوسفی

چنین است:

چو بینند کارش زدست اوفتاد
 همه عالمش پای بر سر نهند
 (سعدی، ۱۳۹۲: ۷۲)

مرجع ضمیر «ش»، خداوند تخت در بیت پیشین آن است؛ بنابراین قطعه موقوف‌المعانی است:

نبینی که پیش خداوند تخت
 تواضع کنان دست بر سر نهند
 (همان)

و در ضبط خزائلی و ایزدپرست نیز مرجع ضمیر را باید بیت پیشین دانست:

و گزر روزگارش درآرد ز پای
 همه عالمش پای بر سر نهند
 (خزائلی، ۱۳۶۸: ۱۹۸)

اما در برخی دست‌نوشته‌ها از جمله نسخه بدل‌های یوسفی، دو بیت جابه‌جا شده و بیت مذکور از حالت موقوف‌المعانی

خارج شده است:

به صنع خدا چون کسی اوفتاد
 ستایش کنان دست بر سر نهند
 به عالمش پای بر سر نهند
 (سعدی، ۱۳۹۲: ۵۸۱)

در تضمین تفته نیز بیت مستقل و بدون نیاز به ارجاع ضمیر است:

به قهر خدا چون کسی اوفتاد
 همه عالمش پای بر سر نهند
 (تفته، ۱۸۵۸: ۴۹)

از آنجا که اکثر ابیات گلستان تبدیل به مثل سائر شده‌اند، به نظر می‌رسد جریانی در کتابت آثار سعدی اتفاق افتاده که ابیات موقوف‌المعانی و وابسته به هم از نظر ساختار و محتوا را تبدیل به مصراع، جمله و بیت مستقل می‌کرده است؛ این امر شاید به واسطه زبانزد شدن بیت یا مصراعی از سعدی در زبان روزمره اتفاق می‌افتاده که گاه در واژگان و جزئیات با اصل شعر متفاوت بوده است. همین روال را در ضبط تفته از شعر مذکور نیز می‌یابیم.

-۵ نتیجه

اثر تفته یکدست و منسجم نیست. وجود قالب‌های متنوع و اوزان متفاوت ناشی از پایبندی شاعر به تضمین بیشتر ابیات گلستانی بوده که نه تنها دارای قالب‌ها و اوزان متنوع، بلکه آمیخته‌ای از نظم و نثر است. این امر در نگاه نخست نوعی نوآوری

در ساختار اثر و ابداع شیوه و سبکی جدید در شعر منظوم به نظر می‌رسد؛ اما با نگاه به کل اثر می‌توان نتیجه گرفت که تفته در ایجاد وحدت عمودی و انسجام اثر ناتوان بوده است و باز در مقایسه با گلستان به‌عنوان اثری منسجم و هماهنگ که از شیوه‌های مختلف بیانی سود برده، نتوانسته میان ابیات و قالب‌های متنوع یکپارچگی و وحدت ساختاری ایجاد کند. نکته دیگر در مقایسه با گلستان، اطناب ناشی از تکرارهای فراوان شاعر است. این نقیصه در کنار اثری چون گلستان که خود شاهکار ایجاد است، بیشتر فرادید می‌آید. همچنین شعر تفته استحکام و قدرت خیال نیز ندارد. این کاستی‌ها و ناراستی‌ها بیشتر به این دلیل فرادید می‌آید که تضمین گلستان در مقام مقایسه با یکی از درخشان‌ترین آثار ادبی تاریخ ایران زمین است؛ گویی که تفته، سایه‌پرورده‌ای است که از میان یلان و پهلوانان، هل من مبارز می‌طلبد. اما با وجود همه ضعف‌ها و کاستی‌ها، با توجه به وفور تبعات و تصحیحات در شبه‌قاره از آثار سعدی که بدان اشاره شد و نیز ضابط‌های موجهی از ابیات گلستان که در اثر تفته به‌عنوان یکی از نمایندگان سعدی در شبه‌قاره نمایانده شد، ضرورت نگاه به این اثر و دیگر آثار شبه‌قاره هند در باب سعدی در تصحیحات و تحقیقات مرتبط با سعدی بسیار احساس می‌شود.

۶- منابع

۱. ابن‌وردی، عمر بن مظفر. (۱۴۲۸). *خریده العجائب و فریده الغرائب*، جلد ۱، تصحیح انور محمود زناتی، قاهره: مکتبه الثقافه الدینیة.
۲. انوشه، حسن. (۱۳۸۷). *دانشنامه ادب فارسی در شبه‌قاره*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۳. بابافغانی شیرازی. (۱۳۴۰). *دیوان اشعار*، تهران: اقبال.
۴. بی‌نام (قرن چهارم ه.ق.). (۱۴۲۳). *حدود العالم من المشرق الی المغرب*، جلد ۱، محقق: یوسف الهادی، قاهره: دارالثقافیه للنشر.
۵. تفته سکندرآبادی، میرزا هرگوپال. (۱۸۵۸). *تضمین گلستان*، آکره: شیوناراین.
۶. تفته سکندرآبادی، میرزاهرگوپال. (۱۲۸۲). *سنبلستان*، لکهنو: نول کشور.
۷. حافظ منصور، احمد. (۱۳۸۷). *میرزا هرگوپال تفته؛ شاعر فارسی سرای شبه‌قاره، آیینۀ میراث*، ۶(۱)، ۷-۱.
۸. حیدری، علی. (۱۳۹۲). *دگرگونی سعدی در غزل، پژوهشنامه ادب غنایی*، ۱۱(۲۱)، ۸۷-۸۴.
۹. خزائلی، محمد. (۱۳۶۸). *شرح گلستان*، تهران: جاویدان.
۱۰. سعدی، شیخ مصلح‌الدین. (۱۳۷۶). *گلستان سعدی (پس از مقابله هفت نسخه خطی و ده نسخه چاپی)*، تصحیح نورالله ایزدپرست، تهران: دانش.
۱۱. سعدی، شیخ مصلح‌الدین. (۱۳۹۲). *گلستان*، تصحیح غلامحسین یوسفی، تهران: خوارزمی.
۱۲. سعدی، شیخ مصلح‌الدین. (بی‌تا). *کلیات سعدی*، با استفاده از نسخه تصحیح‌شده محمدعلی فروغی، تهران: نشر محمد.
۱۳. صدرایی خویی، علی؛ مرادی، ابوالفضل؛ ذبیحی‌فر، حجت. (۱۳۹۱). *میراث مشترک ایران و هند*، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی^(ره)، گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی.
۱۴. قره‌چانلو، حسین. (۱۳۸۰). *جغرافیای تاریخی کشورهای اسلامی*، تهران: سمت.
۱۵. قویم، عبدالقویم. (۱۳۵۷). *آثار سعدی و سخنوران افغانستان*، مقالاتی درباره شعر و زندگی سعدی، تهران: امیرکبیر.
۱۶. مشار، خان‌بابا. (۱۳۵۰). *فهرست کتاب‌های چاپی فارسی*، جلد ۴، تهران: چاپخانه ارژنگ.
۱۷. مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۷۹). *مثنوی معنوی*، جلد ۲، تصحیح کریم زمانی، تهران: اطلاعات.
۱۸. واثق عباسی، عبدالله. (۱۳۹۰). *سعدی شیراز و سعدی هند، بوستان ادب دانشگاه شیراز*، ۳(۲)، ۳-۱.
۱۹. همشهری، چهارشنبه ۲ اردیبهشت ۱۳۸۸. *قدیمی‌ترین نسخه کلیات سعدی در هند*.